

УДК 330.8

Юхимець Р.С.,
аспірант¹

ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМУВАННЯ КОНТРАКТНИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Контрактні відносини відіграють важливу роль у сучасній ринковій економіці, забезпечуючи оптимальну господарську взаємодію суб'єктів. Сучасна економіка характеризується домінуванням процесів інтеграції та трансформації державних та недержавних інституцій та ринків, що спричинює до ускладнення форм контрактних відносин. Подальший розвиток контрактних відносин в таких умовах визначається еволюційними передумовами формування інституту контракту та визначення впливу історичних форм контрактації на здійснення контрактних взаємовідносин між суб'єктами в сьогоденні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сутності контрактних відносин в економічній науці почалося у 30-і роки ХХ століття і представлено в роботах таких вчених, як О. Бем-Баверк, Е. Бруссо, Дж. Бьюкенен, К. Льюелен, Я. Макнейл, О. Вільямсон, Т. Егертсон, Г. Клейнер, Я. Кузьміна, Ю. Карпова, Н. Лебедева, Н. Манохін, О. Олійник, В. Тамбовцев, А. Шаститко та інших. Однак у більшості наукових досліджень мало уваги приділено еволюції формування контрактних відносин та передумовам, які спричинювали перегляд сутності контрактних відносин. Усе це свідчить про актуальність теми, а відтак зумовило вибір напряму дослідження у науковому і практичному аспектах.

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення сутності контрактних відносин в процесі еволюції формування інституту контракту, розкриття економіко-правового змісту здійснення контрактації між суб'єктами взаємовідносин та зрозуміти значення наукової теорії для становлення та функціонування контрактних відносин в сьогоденні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Видатні мислителі минулого неоднократно зверталися до наступного питання: як віднайти в складній суспільній системі такі економіко-правові відносини, які змогли б бути основою стійкості всієї системи. У ХVIII ст. Д. Юм і Ш. Монтеск'є наголошували на базову роль міцних прав власності в динамічному функціонуванні ринкової системи. “... Великі підприємства властиві не монархії, а правлінню багатьох. Так як в цих державах власність людей більш відокремлена, то люди наважуються на різноманітні підприємництва, і так як вони впевнені в недоторканності того, що ними придбано, то і не побоюються впроваджувати свої придбання в обіг...” [1].

Поряд зі стабільністю прав власності, ці автори приділяли увагу також підтриманню надійних контрактних відносин (інший аспект проблеми трохи пізніше розглядався Ж.-Ж. Руссо, який розмірковував про природу “суспільного договору”). Ще в 1739-1740 рр. в “Трактаті про людську природу” Д. Юм писав: “... Три основні закони справедливості, тобто стабільність власності, передача її на основі згоди і виконання домовленостей, є настільки ж обов'язковими для державців, як і для їхніх підданих” [2]. В інших роботах Д. Юм неодноразово повертається до цієї думки, підкреслюючи необхідність дотримання державою і приватними особами, наприклад, торговцями, прийнятих на себе зобов'язань. Саме укладання контрактів до певної міри пов'язує учасників, але разом з тим воно може служити свідомим незалежного статусу учасників. Описуючи стабілізуючі функції контрактних відносин, Д. Юм особливо виділяв роль пануючої в суспільстві довіри – довіри, яка базується на сумлінному виконанні кожної зі сторін угоди всіх своїх домовленостей (контрактних зобов'язань).

В епоху меркантилізму економічно доцільним вважалася політика протекціонізму. Держава за допомогою встановлення високого мита на товари, які ввозилися, намагалася захистити внутрішній національний ринок від імпорту та сприяла економічному зростанню національного виробництва для здійснення активного експорту.

Представник англійської економічної школи меркантилізму Т. Ман вважав, що розуміння сутності контрактних відносин важливе для економічного благополуччя держави: держава стає багатшою за рахунок укладання контрактів з іноземними партнерами та експорту товарів, що випускаються національними виробниками. При цьому позитивний баланс зовнішньої торгівлі може бути досягнутий за допомогою економічно доцільних контрактів і закупівель держави. Ман вважав, що прибуток купця при відсутності необхідної уваги до умов і форм контракту може відобразитися збитком для держави, тому контрактні відносини господарюючих суб'єктів повинні приносити користь державі [3].

¹ Науковий керівник: Подолець Р.З. – к.е.н., зав. сектору прогнозування розвитку ПЕК

У XVII столітті відбувається розклад меркантилізму та зародження класичної економічної теорії, панування торгового капіталу змінюється пануванням промислового капіталу. Значення контрактних відносин різко зменшується із-за зменшення ролі державного регулювання економіки. Представники класичної школи політекономії в своїй теорії ґрунтувалися на невтручанні держави в господарську діяльність, а значення держави вбачали в якості “нічного сторожа”, який не має втручатися в діяльність “невидимої руки ринку”. Згідно вчення Адама Сміта, втручання держави повинно бути чітко обмежено випадками, коли здійснення діяльності приватними суб'єктами є неможливим. За державою визнавалося здійснення трьох основних функцій: захист держави, утримання суспільних організацій і підприємств та виконання правових функцій. Таким чином, контрактні відносини забезпечували державі виконання вказаних повноважень і не впливали істотно на ринок. Класична економічна теорія не розглядала відносини, однією з сторін яких би не виступала держава. Відсутність зацікавленості до подібних відносин означало, що економісти цього напрямку розглядали ідеальну систему в якій ринок самостійно формує умови всіх договірних відносин.

Видатний економіст, представник австрійської школи О. Бем-Баверк у своїх працях вперше запропонував розгляди контракт як відносини. На його думку, домовленості можуть бути неявними, тими, що під собою щось передбачають, невиражені словами і не зафіксовані в документі, проте за якими стоїть закон. О. Бем-Баверк називає контрактом відношення, які сторони намагаються підтримати.

Значно більшу увагу контрактним відносинам приділяли економісти кейнсіанського напрямку, основна ідея яких полягала в тому, що ринок не може саморегулюючими механізмами створювати економічну рівновагу, забезпечувати повну зайнятість, що посилює схильність до збереження частини доходів. Змінити схильність до збереження неможливо, а тому держава повинна впливати на сукупний попит. Відсутність достатнього попиту нівелюється суспільними роботами і укладанням контрактів з приватними підприємцями на придбання товарів, отримання послуг чи здійснення певних робіт у формі державних закупівель.

Кейнс вважав, що у випадку неможливості збільшити сукупний попит з боку споживачів, його оживити має держава. Укладання контрактів з великими товаровиробниками на замовлення певної кількості продукції може призвести до додаткового найму робітників такими підприємствами, що має вплинути в значній мірі на реанімацію сукупного попиту в масштабах національної економіки [4].

В економічній теорії контракти розглядаються не тільки як ринкові договори, але і як відносини, які сторони прагнуть підтримувати. У 1931 році американський правознавець Карл Льюелен звернув увагу на те, що класичний юридичний контракт в багатьох випадках непридатний для пояснення економічної організації, а в деяких випадках навіть може ускладнити аналіз. Контракт, за К. Льюеленом, – це легко регульована рамка, яка майже ніколи не є точним відображенням існуючих відносин, а виступає зразковим індикатором, навколо якого варіюються, відносини; вона служить інструкцією у сумнівних випадках і стандартом для встановлення істини, якщо відносини фактично перериваються [5].

Розвиток економічної теорії, ускладнення процесів здійснення господарської діяльності сприяв перегляду значення і ролі контрактних відносин. Згідно неокласичної економічної теорії контракт виступає як миттєва укладена угода, що фіксує факт перерозподілу ресурсів і є важливим елементом роботи економічного агента. Представник неокласичної школи А. Маршал у своїй теорії приділив увагу розробці механізму стабілізації довгострокових зобов'язань контактних відносин за допомогою табулярного стандарту, який пропонував використовувати для збереження купівельної спроможності довгострокових контрактів. Маршал припускав, що має існувати уповноважений державний орган, котрий повинен публікувати таблиці, в яких би відображалась зміна купівельної спроможності золота, для того щоб довгострокові контракти можна було б укласти в одиницях твердої купівельної спроможності. Дана система мала використовуватися при здійсненні позик, до ренти, відсотків [6].

Одним з перших інституціоналістів, який в своїх дослідженнях приділяв багато уваги контрактним відносинам був Дж. Коммонс. Основним об'єктом досліджень вченого стала теорія угод. Дж. Коммонс вважав, що колективні дії в якості інститутів направляють і контролюють поведінку людей. Суспільство складається із професійних груп, які укладають між собою рівноправні угоди на основі законодавчих правил і норм. В процесі взаємодії ці групи вступають між собою в конфлікти, які є внутрішнім джерелом розвитку суспільства. В поняття угоди Дж. Коммонс виділяв три аспекти:

- 1) конфлікт інтересів;
- 2) усвідомлення взаємозв'язку цих конфліктних інтересів;
- 3) вирішення конфлікту шляхом встановлення договору, котрий задовольняє всіх учасників угоди.

Дж. Коммонс розділив обмін власності і обмін правами власності. Обмін правами власності він називав угодою, трансакцією. Поділяв угоди на торгові, управлінські та раціоналізаторські. Під управлінськими угодами Дж. Коммонс розглядав відносини між підлеглим і керівником, до раціоналізаторських угод відносив угоди оподаткування, регулювання цін, рішень управління підприємств, бюджет. Проте більшість угод відносилися саме до торгових. В кожній такій угоді полягає конфлікт інтересів, взаємна залежність, певний порядок. Під час перемовин, сторони протиставляють

свої позиції, потім контракують на умовах, які могли б задовольнити всі сторони. Трансакційний процес виступає як визначення розумної цінності, який постає із обоюсторонніх домовленостей про виконання кожною стороною своїх зобов'язань. Контракт – це гарантія очікувань, без яких не можуть бути цінності. Роль арбітра беруть на себе правові структури держави. Проте в Дж. Коммонса держава – це не тільки арбітр, але й сила, що контролює виконання прийнятих за договором зобов'язань [7].

Значний внесок у дослідження контрактних відносин внесли теоретики неоконституціоналізму, які вважали головною сферою людської діяльності обіг. Вчені підтримали ідею Дж. Коммона, згідно якої кожна трансакція є обміном частки прав власності і фіксується укладанням контракту. Теоретики даного напрямлення вважають, що сутність контракту полягає у відображенні передачі певних прав. В межах неоконституціонального підходу аналіз контрактних відносин здійснюється з точки зору їх порівняльних переваг зі стимулювання суб'єктів бізнесу підвищувати ефективність використання обмежених ресурсів і використовувати ті чи інші структури державного регулювання для мінімізації трансакційних витрат підприємництва.

Зацікавленість контрактними відносинами у неоконституціоналістів з'явилася після публікацій праць Р. Коуза, в яких він вводив поняття трансакційних витрат. Коуз вважав, що ефективність роботи організації залежить від умов контракту, котрі укладаються в процесі функціонування. Якщо ці умови є результатом ринкових трансакцій, то вони будуть сприяти найбільш оптимальному використанню наявних ресурсів, але з урахуванням витрат для здійснення угоди. Тому, згідно неоконституціональної теорії, вибір контракту для фіксації конкретної комерційної операції залежить від раціональності і економії на витратах [8].

Істотний внесок у дослідження категорії “контракт”, з урахуванням її соціально-економічної значущості, вніс американський правознавець Я. Макнейл. В подальшому багато представників сучасного інституціоналізму здійснювали смислові запозичення з його робіт, зокрема, О. Вільямсон при розробці контрактних аспектів економічної теорії трансакційних витрат. За Я. Макнейлом, контракт – “це домовленість або набір домовленостей, за порушення яких право накладає відшкодування або ж виконання яких право в деяких випадках визнає як обов'язок”.

Я. Макнейл виділяє три необхідні умови для виникнення контракту, котрі містять домовленості (promissory contract):

1. Спеціалізація праці та обмін.
2. Існування проблеми вибору та альтернативних варіантів.
3. Усвідомлення минулого, сьогодення і майбутнього [9].

О. Вільямсон більшу частину економічних відносин вважає контрактними. Можна навіть говорити те, що всі угоди, крім угод вільно-ринкового обміну, є контрактними. Дж. Б'юкенен підкреслює, що “економічна теорія все більше стає наукою про контракти”, а не “наукою про вибір” (раціональний вибір економічних суб'єктів і раціональний розподіл ресурсів), внаслідок чого в центрі її уваги повинен бути не господарюючий суб'єкт, що максимізує прибуток, а третейський суддя, “людина зі сторони”, який намагається знайти компромісні рішення конфліктів в разі виникнення претензії учасників угоди один до одного.

О. Вільямсон розробляючи теорію трансакційних витрат, виділив таку сторону трансакційних витрат як їх контрактний характер, а тому всі трансакційні витрати розглядає у зв'язку з контрактними відносинами. В основу своєї класифікації О. Вільямсон поставив момент укладання контракту, і, відповідно, трансакційні витрати поділив на витрати до (ex ante) і після (ex post). Ex ante трансакційні витрати пов'язані з зусиллями заключити найбільш вигідний контракт, тоді як в ex post трансакційні витрати відображають прагнення виконати і економічно реалізувати вже заключні контрактні домовленості [10].

Згідно О. Вільямсона, вибір конкретної форми контракту диктується декількома факторами, зокрема: унікальністю ресурсів обміну, ступенем невизначеності (відсутності повноти інформації) та частотою ділових контактів між сторонами.

В останні десятиліття в економічній науці різко зріс інтерес до розгляду ринкових відносин крізь призму взаємовигідних контрактних (договірних) відносин. З економічної точки зору, вони являють собою відносини між суб'єктами економіки з приводу оптимізації господарських взаємодій. За певних умов відбувається формалізація контрактних відносин у вигляді контракту. Інституційний напрям економічної теорії представляє контракт категорією, яка безпосередньо пов'язана із забезпеченням оптимальної господарської взаємодії.

Згідно Норта, контракти відображають структуру стимулів і антистимулів, що укорінені в структурі прав власності і механізмів їх забезпечення. Таким чином набір альтернатив, що відкриваються перед сторонами і формами організації, які вони створюють при заключні конкретних контрактацій, обумовлюються із структури прав власності.

Вчений вважає, що контракти не тільки створюють чітко визначені межі, що дозволяють отримати емпіричні свідчення про форми організації, але і є ключем до того, яким чином учасники обміну будуть структурувати більш складні форми організації. Контракти відображають різні способи

полегшення обміну: через фірми, через надання особливих пільг або шляхом інших, більш складних форм угод [11].

Різні підходи до визначення сутності контракту представимо в таблиці 1.

Таблиця 1

Альтернативні трактування поняття “контракт”

№	Визначення контакту	Автор
1.	Домовленість або набір домовленостей, за порушення яких право накладає відшкодування або ж виконання яких право в деяких випадках визнає як обов'язок	Я. Макнейл
2.	Відносини, які сторони намагаються підтримувати	О. Бем-Баверк
3.	Легко регулююча рамка, що виступає індикатором, навколо якого варіюються відносини	К. Льюелен
4.	Інститут, що закріплює нерівність класів, надає певним групам більший доступ до прийняття рішень.	К. Скочпол
5.	Гарантія очікувань, без яких не можуть бути цінності	Дж. Коммонс
6.	Сукупність деяких взаємних домовленостей (або зобов'язань)	О. Вільямсон
7.	Система стимулів	Дж. Акерлоф, Х. Міязакі
8.	Контракт – індикатор добропорядності намірів сторін	К. Левеллін
9.	Регулятор економічних процесів	Г. Демсец
10.	Структура стимулів і антистимулів, що укорінені і в структурі прав власності і механізмів їх забезпечення	Д. Норт
11.	Сукупність правил, що структурують в просторі і часі обмін між двома (і більше) економічними агентами за допомогою визначення прав, що обмінюються і взятих зобов'язань та механізму їх дотримання	А. Шастіко
12.	Відображає свідомий і вільний вибір індивідуальних цілей і умов обміну, що здійснюються в заданих інституційних межах	А. Олійник
13.	Угода про передачу або захист набору прав власності	Я. Кузьмін
14.	План або проект дій сторін	Г.Б. Клейнер
15.	Документ, що підписали обидві сторони і в своєму змісті має текстовий опис зобов'язань угоди	М.Г. Розенберг

Джерело: складено автором за: Тамбовцев В.Л. Введение в экономическую теорию контрактов / В.Л. Тамбовцев – М.:ИФРА-М, 2004. – С.69; Райзберг, Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ИФРА-М, 2007

Аналізуючи суб'єктний склад контрактних відносин, необхідно підкреслити роль держави на сучасному етапі розвитку. Саме державі суб'єкти контрактних відносин передають право контролю над виконанням певних угод і захисту прав власності. У той же час вона прагне до оптимального розподілу правомочностей між економічними суб'єктами, тобто досягнення такого розподілу прав власності, яке створить умови для максимізації сукупного доходу суспільства.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, під час дослідження були проаналізовані різні трактування категорії “контракт” і виділено три підходи, в рамках яких категорія “контракт” розглядається як: відношення; угода і набір домовленостей; механізм координації діяльності індивідів. Аналіз економічної природи контракту в процесі еволюційного формування як інституту соціально-економічних відносин продемонстрував взаємозалежність між вихідними умовами (передумовами) укладення контракту, протиріччями сторін, що беруть участь в угоді, і функціями контрактації.

Література

1. Ш. Монтеск'є. Обрані твори / під. ред. М. П.Баскина / Ш. Монтеск'є – М. : держ. вид-во Політичною Літератури, 1955. – 435 с.
2. Д. Юм. Сочинения в двух томах / Д. Юм – М. : “Мысль”, 1966. – Т. 1. – 729 с.
3. Mun Th. A dicsource of trade from England to the East-Indies answering to-divers objections which are usually made against the same / Mun Th. – Amsterdam.: Theatrum Orbis Terrarum, 1969. – P. 18-20.
4. Скидельски Р. Джон Мейнард Кейнс. 1883-1946. Экономист, философ, государственный деятель. В 2-х книгах / Р. Скидельски ; пер. с англ. Демида Васильева. — М. : Московская школа политических исследований, 2005. — Т. 2. — 804 с
5. Llewellyn K.N. What Price Contract? An essay in Perspective / K.N. Llewellyn // Yale Journal. - 1931. – Vol.40. – P. 737.
6. Alfred Marshall Official Papers of Alfred Marshall / Alfred Marshall – London.: Cambridge University Press, 1996. - P 17.
7. Commons J. The Legal Foundations of Capitalism / Commons J.-N.Y.: McMillan, 1924. - P. 77.
8. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Коуз Р. – М. : Новое издательство, 2007. – 17 с.
9. Macneil I.E. The Many Futures of Contracts / I.E. Macneil // Southern California Law Review. – 1974. – №3. – P. 691-816

10. Уильямон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, “отношенческая” контракция / О. Уильямсон. – С.-Петербург. : Ленинздат, 1996. – 259 с.

11. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. – М. : Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 210 с.

УДК 338.242.2

Ящук Т.А.,
здобувач*

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

РИНОК ОСВІТНІХ ПОСЛУГ: СУТНІСТЬ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. У сучасних умовах знання та інформація стають головними ресурсами та джерелом багатства як окремого індивіда, так і держави в цілому. Конкуренентоспроможність економіки країни визначається сьогодні не обсягом природних чи виробничих ресурсів, а насамперед інтелектуальним потенціалом, здатністю генерувати нове знання. Ці суттєві зміни обумовлюють виокремлення освіти як вищого пріоритету у системі державних цілей. Саме рівень розвитку ринку освітніх послуг у країні є одним з визначальних показників її конкурентоспроможності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ринкові відносини у галузі освіти нашої держави виникли з початком ринкових реформ в економіці. Формування ринкових відносин в економічному житті не могло не торкнутися такої найважливішої сфери життя суспільства, як освіта, оскільки освітня сфера охоплює найширший спектр соціально-економічних процесів і явищ. У ній концентрується різноманіття цінностей, інтересів і потреб, властивих сучасному етапу суспільного розвитку. Проблемам розвитку ринку освітніх послуг, основним засадам управління та напрямам вдосконалення системи вищої освіти в сучасних умовах присвячено праці В.П. Андрущенка, В.Д. Базиловича, Д.В. Бондаренка, Л.В. Губерського, О.В. Дубровки, М.З. Згуровського, О.І. Лігоцького, В.І. Куценко, М.А. Мартинюк, І.Ю. Ходикіної.

Аналіз результатів останніх досліджень і публікацій засвідчує недостатнє вивчення механізмів функціонування ринку освітніх послуг в умовах реформи освіти в нашій країні. Потребують детального аналізу питання оптимізації інституційних перетворень у сфері освіти як одного з найважливіших чинників підвищення ефективності функціонування освіти та її впливу на розвиток інноваційної економіки. Усе це свідчить про актуальність теми, а відтак зумовило вибір напряму дослідження в науковому і практичному аспектах.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження основних підходів щодо трактування поняття „ринку освітніх послуг” та його специфічних особливостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж розглянути поняття „ринку освітніх послуг”, визначимо сутність терміну „освітня послуга”.

Аналіз вітчизняної наукової літератури показав, що єдиного визначення з приводу того, що розуміють під освітньою послугою, немає. Вона є економічною категорією, в якій відображено складні економічні відносини. За класичним підходом, освітня послуга – це певний вид товару, особлива споживча вартість процесу праці. За маркетинговим підходом, продуктом вищого навчального закладу на ринку освітніх послуг є сукупність освітніх програм, які визначають моделі поведінки спеціаліста. За інституціональним підходом, основними суб'єктами ринкових відносин є виробники освітніх послуг (освітні заклади, фізичні особи, які надають освітні послуги) та їх споживачі (підприємства, фізичні і юридичні особи, організації, органи державного та регіонального управління).

Освітні послуги, як суспільний товар, мають свою споживчу вартість, яка може бути виражена якістю, глибиною та характером наданих знань. Отже, освіта, як специфічна сфера діяльності, становить інтерес для економічного аналізу. Так, освітні послуги, на думку С.В. Багдік'яна, можна охарактеризувати як цілеспрямований систематичний процес передачі та отримання знань, інформації, вмінь і навичок та результат інтелектуального, культурного, духовного, соціально-економічного розвитку суспільства та держави [1].

Освітня послуга – це комплекс навчальної та наукової інформації, переданої громадянину у вигляді суми знань загальноосвітнього та спеціального характеру, а також практичних навичок для наступного застосування. У своєму визначенні Т.Є. Оболенська вказує на те, що освітня послуга є товаром, і звертає увагу на те, що процес споживання освітніх послуг сприяє формуванню цінності людини, які в майбутньому складатимуть основу вартісного обміну на ринку праці [2].

* Науковий керівник: Музиченко А.С. – д.е.н., професор